

Investigadores por México en el Jardín Etnobiológico de Oaxaca

Ñà kúvà'a ityí kíxaà nà

Tu?'un sâvi (Mixteco, Alcozauca)

Tagetes erecta

imagen: /var/www/html/cedulas-del-jardin/pu

imagen: /var/www/html/cedulas-del-jardin/public

Ñà kúvà'a ityí kíxaà nà

Vianney Hernández Gómez ¹ y Niza Gámez Tamariz ²

¹ Jardín Etnobiológico de Oaxaca vianneyhgom@gmail.com | ² Secihti/JebOax nizagt@gmail.com |

Ikú ñuu k?yo kíxáá ndákà'yù kuáan ñà xíní yòó octubre xí'ín xà'á yòó noviembre. Saá támi kíxaà xìkò ita: ñà yó'o ra kúnì katyi ñà xà kùyatyi kìxaà nà nímà, nà tá'án yó nà xà kama nìxì'ì. Tyátyi ita kualí yó'o ra kuvá'a ityí na nímà kìxaà na ve'e, íty?'ma nà ta kándita na tímá túùn nú nùú ita. Ñ?u ra kíxaà nà na nímà xíxi na, xí'í na kúsì ini na ndéé na.

Ita kuàún yó'o ra, kuití ñuu k?yo nìxiyo ña yàtyì, yó'o ra kuà'á ñà'a ndátú'ún na xà'á ña. S?vi ita nímà kuití kúú ña, tyi kuà'á ka va tyiñu nìxiyo ña nùú na xìndee xìna'á tiempo, yàtyì và'a ñà kúú 500 kuìya káá, ká'àn nà ra, ita lí nìxiyo ña, ta và'a tu kùt?tán na xí'ín ña. Yàtyì và'a, téé t?an kìxaà nà s?an ndakundee na ñuu K?yo xà xíní ñú'ú na ita yó'o téé íyo vikó, ta xìkuu tu ña tátán nùú va na. Nùú na ñuu, na ká'àn na xí'ín cultura mesoamericana ra, s?vi ita uun kuití xìkuu ña nùú na: tá kù'va iin ña ndítyi iin ndióxì ndiáku káá xí'ín na saá xìkuu ña nùú na, ñàkán xìkuu ña ita lí ta xìkuu ña tátá nùú na (López et al., 2024). Nùú tutu naní Códice Florentino ká'àn ñà saá xíníñú'ú na ita yó'o sánda'a tá'án na ra, xíní ñú'ú tu na ñà téé ndákuatu na kána itu. Rà íxa tátán naní Francisco Hernández, kuìyà 1567, nàndukún ra xà'á ita yó'o ra và'a kutátán na xí'ín ña téé ndó'o na kuè'è naní hidropesía ñà kuàndaa kuiñu na, ascitis, ñà ndáyè'è tìxin na, saá tu kuè'è kúún tìxin na ra tiátíá nà nìí, ñà ndó'o na so'ó ra sàví kúú rá ndúkuè'è xí'ín na nùú tá'án yó nà íkòó, saá kúú ña kúndani nà kán xí'ín ña.

Kíví nìxàà **ita kuàún** yó'o ñuu na Europa saá kúú ña kànd?xa tu na kán va, ita lí kúú ña ta và'a kútátán na xí'ín ña, kúú ña iin ita ndàkoo na xìndee xìnan'á ñuu América; su kìxaà ra táta naní John Gerard kuìyà 1597, rà ká'vi và'a xà'á ìkù, rà kán kàtyi saá tú ita xàtù va kúú ña. Ñà kán yàà nìndòò kòò níkandíxa ka nà kúú ña ita và'a, yàà saá ndiáa ita luvi kuití va ndùu ña nùú na... sàna ini na ñà và'a kúú ita yó'o.

Vityin ra, s?vi ñuu K?yo Ká'nu kuití xíníñú'ú na **ita kuàún** yó'o ndákàtún nùú nímà, ndi'i va ñuu ndàkoo ña nùú vityin xíní ñú'ú na ñà ndúka'nu vikó. Nà ndéé kuà'àn tyí India ra, xí'ín ita yó'o kúú ña ndása ká'nu na vikó ñuu nà, nùú na yó'o ra ñà táxi ña và'a, ñà táxi ndàtù kúú ita yó'o nùú na. Nà ndéé kuà'àn tyí Nepal ra, ita yó'o kúú tu ña xíní ñú'ú na ndása ká'nu na vikó naní Tihar íyo ñuu nà. Ta ñuu kuà'àn tyí China ra, xí'ín ita yó'o ndáka'án na xà'á tá'án na nà xà nìxì'ì, saá tu xí'ín ña yó'o ndúka'nu ñà lí íyo ñuu na.

S?vi téé ndúka'nu vikó kuití xíní ñú'ú na ita yó'o tyi, và'a tu ña kutátán na téé kú'vì nà xí'ín kuè'è. Ni ndi'i ñuu kuálí ndíkùn ndiaa ñuu K?yo Ká'nu, ni inka kà ñuu ra tátán kúú ña nùú na. Nà kán, nà ká'àn nà xí'ín Cherokee, nà kán ra, xí'ín ita yó'o ndákátia na nùú kú'vì nda'á na án xà'á na án téé katá iin na, ta saá và'a tu ndákà'yù ñà'á xí'ín ña íxa na. Nà ndéé tyí India ra, tìku?i mí ita yó'o tyíkàà nà nùú túkuè'è án ndiáa kà tiá'yù kuálí iin na, ta và'a tu rá ndutiá yó'o kuvi tìkuxí xíkòò ini kití, saá tu tìkuxí rí yáxí ìkù nda'á itún kuálí íyo ve'e na.

Ñà ndátú'ún na ká'vi và'a xà'á ita yó'o ra ká'àn na saá, ndàà kúú va ña tátán kúú ita yó'o, tyi và'a ña ko'o yó téé yáxí tìkuxí ini yó, và'a ña sánda'a ñà xà'á yó téé kini xá'àn ñà, kúú tu ña antibiotico va, saá tu và'a núú kuiñu xí'ín ña, ta ndià và'a xá'ndia ñà xà'an íyo ini kùñu yó (Shetty et al., 2015; López et al., 2024).

Nà tá'án yó nà ìkòó ra, **Cemp?hualx?chitl** ká'àn nà xí'ín ña, **cemp?hualli** ra “òkò” kúnì katyi ñà ta **x?chitl** ra, “ita” kúnì katyi ñà, ta ñà ndákítá'án ùvì saá tù'un yó'o ra “òkò ita” kúnì katyi ñà. Tá'án nú ìkù nú ká'àn nà xí'ín *Tagetes erecta* tá'án nú kán ku ita yó'o, ta nú ìkù yó'o ra, xà vaxi ndíxà'á nú mí ñuu K?'yo, ra íyo nú ikú, saá íyo tu nú m?'ñu ñuu K?'yo Ká'nu. Vityin ra, ndi'i va ñuu, iin ní kúú ?vi íyo ñà, tyi kòó ndítyi ini ña koo ña, và'a íyo ñà nùú ni'ní, và'a íyo ñà nùú vixin, ñà kán, tákundi'i va ñuu íyo ñà.

Nùú ndi'i tú ìkù tú ñú'ú tìxin ña ká'àn na xí'í *Tagetes* yó'o ra, tú ita kuàún kúú nú ná'nu và'a ita, ta ndokò và'a kána ña (n?'na 2). Ta, iin kátyì lo'o kúnì koo ña xí'ín inka kà ita ká'àn nà xí'ín clavel moro (*Tagetes patula*), su xà síín va kúú ña kán, tyi ita ñà kán ra, kuálí va ña , ta ini ñà ra, kuá'a kuá'a so'o kúnì koo ña (Hinojosa- Espinosa y Schiavinato, 2022).

Ita yó'o ra, kuìyà tá kuìyà xáá ña, ta luvi támi xá'àn ñà, saá kama níi xá'nu ñà. Ñà íyo ikú ra, kù'va 40 án 60 cm xá'nu ña, ta ñá tyí'i na ra, kù'va 1.8 m ká xá'nu ñà. Nduku nda'á ña ra, nâní nâní xá'nu nú, ta kána tyìtyi kuálí sàtá nú, ta xá'nu ña kuà'àn ñà saá nándìkà ñà. Ita ña ra, iin numi iin numi ña kána, ta kù'va 20 cm káá xá'nu itún xà'á ña. Ita yó'o ra, sava ña kuá'a và'a xító'ni ña, sava tu ña ra, kuáan kuáan xító'ni ña, su sava ka tu ña ra, kuáan ndakú và'a xító'ni ña (n?'na 1 y 2). Sava ita yó'o ra ndià 400 kúú ita kuálí íyo nda'á ña, su ña kána tyí yu'ú kòó ndikín kuálí ña, ta ña kána m?'ñu ra íyo níi va ndikín ña, ñà kán và'a ní ndútià ñà (Serrano, 2014).

Ita kuàún yó'o ra, s?vi ita luvi kuití kúú ñà íyo ñà ñuu yó, ndi'i na ra, xínì nà ñà, nùú na ñuu yó, ñuu K?'yo Ká'nu ra, ñà ká'àn xà'á mií na kúú ña, ñà kátyíñu xí'ín na kúú ña, ñà tiáku nà xí'ín kúú ña, ñà sándaka'án ña'á xà'á na xìndee xìna'á kúú ña.

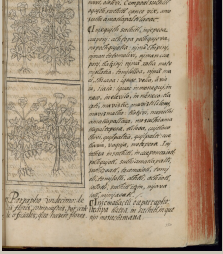
Referencias

- López DL, Chang WT, Heinrich M. 2024. From “traditional” to modern medicine: A medical and historical analysis of *Tagetes erecta* L.(Cempasúchil). *Journal of Traditional and Complementary Medicine*. <https://doi.org/10.1016/j.jtcme.2024.08.001>
- Hinojosa-Espinosa O, Schiavinato DJ. 2022. Phylogeny of marigolds (*Tagetes* L., *Tageteae*) based on ITS sequences. <https://ri.conicet.gov.ar/handle/11336/201320>
- Serrato, C. M. A. (2014). El recurso genético cempoalxóchitl (*Tagetes* spp.) de México (diagnóstico). Universidad Autónoma Chapingo-SINAREFI-SNICS-SAGARPA. https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/225091/El_recurso_gen_tico_del_cempoalxochitl
- Shetty LJ, Sakr FM, Al-Obaidy K, Patel MJ, Hidayatullah S. 2015. Una breve revisión sobre la planta medicinal *Tagetes erecta* Linn. *J App Pharm Sci*; 5 (Suppl 3): 091-095. <https://dx.doi.org/10.7324/JAPS.2015.510.S16>
- Sahagún, Bernardino de. 1577. Historia general de las cosas de Nueva España: el Códice Florentino. Edición facsimilar. Florencia: Biblioteca Medicea Laurenziana, ca. 1577. <https://florentinecodex.getty.edu/>

Traducción y voz en lengua **Tu?'un sâvi** (Mixteco, Alcozauca):

Juana Mendoza Ruiz

Editor responsable: Enrique Scheinvar Gottdiener , escheinvar@gmail.com

Forma de citar:

. Ñà kúvà'a ityí kíxaà nà v.1.00 *Cédulas del Jardín en lenguas originarias*.

https://cedulasdeljardin.mxcedula/lxMxJebOax/caminodebienvenida_xta accesado el 36 de agosto de 2026

Versiones previas: v.1.1

Licencia. Se concede permiso para copiar, distribuir y/o modificar este documento bajo los términos de la Licencia de Documentación Libre de GNU, Versión 1.3 o cualquier versión posterior publicada por la Free Software Foundation; sin Secciones Invariantes, Textos de Portada y Textos de Contraportada.